

АТОНСКАТА СВЕТА ГОРА И ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ КНИЖОВНИЦИ ПРЕЗ XIII ВЕК

Мария СПАСОВА (Велико Търново)

Повече от хилядолетие Света гора Атонска е обединителен духовен център за цялото православно християнство¹. Има сведения, че българи пребивават на Атон още през X век като отшелници или като членове на монашески общности². След Великата схизма от 1054 г. християнската църква окончателно се разделя на римокатолицизъм и източно православие, а Атонската Света гора става емблематична за Православието на Балканския полуостров³. Доказателство за това е фактът, че в България и Сърбия има манастирски комплекси от Късното славянско средно-

¹ Най-ранният запазен документ, в който Атонските планини са наречени *Света гора*, е от 985 г. С първия устав за Атон от 972 г., издаден от император Йоан Цимиски, на „Лаврата“ се отрежда специален статут и се съвместяват старият Студийски устав и новата киновиялна система. Постепенно монашеските обители се простират върху територията на целия Атонски полуостров. С втория устав на византийския император Константин Мономах от 1045 г. атонската монашеска общност вече официално е наречена Света гора („Άγιον Όρος“).

² Богата библиография по този въпрос вж. у Павликианов, К.: „Σλάβοι μοναχοί στο Άγιον Όρος από τὸν 7^ος ἕως τὸν 12^ος αἰῶνα“, монография, публикувана от Πολιτιστικὴ Ἑταιρεία Ἐπιχειρηματιῶν Βορείου Ἑλλάδος и Κέντρο Πολιτιστικῶν Μελετῶν „Άγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος“, Солун 2002; „Bulgarian Patriarchs on Mount Athos within the Context of the Bulgarian Monastic Presence in the Holy Mountain from the 10th to the 16th Century“// *Старобългарската ръкописна книга – съдба и мисия – В памет на проф. Куйо М. Кувев по случай 100-годишнината от раждението му*, Велико Търново 2012, 244–270.

³ Разделението между Църквите има и последствия по същество: веднага след 1054 г. католическите обреди са отречени като покварени, а католическите църкви в Константинопол принудително са затворени.

вековие с названието *Света гора*: *Търновска Света гора*⁴, *Софийска (Мала) Света гора*/*Средецка (Мала) Света гора*⁵, *Сливенска Света гора*⁶, *Сръбска Света гора (Овчарско-кабларските манастири)*, *Войводинска Света гора*⁷.

I. Възстановяване на Българската патриаршия и православието в България

След 1018 г. България губи своята самостоятелност като държава и нейните територии са присъединени към Византийската империя. Повече от век и половина не съществуват български държавни институции, българската аристокрация е унищожена, Българската църква загубва своята самостоятелност. Развитието на литературата и книжнината не прекъсва благодарение на вътрешните духовни импулси, генерирани от старобългарската традиция. Авторитетните книжовни центрове от Първото българско царство са заместени от локални манастирски средища, в които все още има някаква книжовна дейност, а работата на българските книжовници в тях е индивидуална и самобитна. Това е основната причина българска книжнина от периода на византийската хегемония да е оскъдна, а българската литература да не притежава високите качества на старобългарската литература от IX—X век.

В историческите проучвания не се откриват еднозначни отговори на два важни въпроса, свързани с византийското владичество в България:

1. През периода 1018—1186 г., през който Първото българско царство е част от Византийската империя, по земите, заселени с българи, хрис-

⁴ Дискусиите около локализирането на Търновската *Света гора* продължават повече от век и половина. Някои изследователи говорят за първи и втори пръстен от манастири, разположени около престолния Търновград — вж. Алексиев, Й. За топонимите „Света гора“, „Търновски планини“ и „Търновска Света гора“ // *Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски*. Велико Търново, 2005, 169—173.

⁵ Мартинов, Г. *Софийската Мала Света гора: Стари църкви, манастири, параклиси и оброчища в София и околностите*. София, 2011.

⁶ Ковачев, Г., Ин. Русев. *Манастирската общност Света гора Сливенска и районът ѝ през XII—XVII век*. Издателство Faber, 2012.

⁷ Овчаро-кабларските манастири (Овчарско-кабларските манастири) са *Сръбската Света гора* и се намират от двете страни на Овчаро-кабларската клисура. Историята на тази група от общо 10 манастира се отнася изцяло към историята, дейността и времето на съществуване на *Пешката патриаршия*. Върху територията на Фрушка гора се намират 15 манастира, заради които и планината е наричана *Войводинска Света гора*.

тиянското богослужение на славянски ли се е водило, или е било заменено с богослужение на гръцки език?⁸

За отговора на този въпрос е важно да се изясни дали за Византия завладяването на Първото българско царство е *присъединяване на чужди територии* към империята, или е *връщане на изгонни византийски земи*, които от 681 до 1018 г. са били във владение на българите. Всъщност

⁸ Липсват преки сведения за какъв език се е водило богослужението през XI–XII век по български земи, присъединени към Византия, и това е причина за противоречиви становища. Например А. Милтенова посочва, че „Византийската империя налага в България своята църковна администрация, но не внася промени в религията, нито във формите на нейното функциониране. Това означава, че продължават да се използват оцелелите храмове, извършват се християнските ритуали, запазва се старата богослужебна книжнина, която продължава да се репродуцира“ (Милтенова, А. Българската литература през XI–XII век. Общи тенденции // *История на българската средновековна литература*. София, 2008, с. 398). По-нататък в същото изследване обаче казва: „Известно е, че Охридската архиепископия отначало е оглавена от български църковен глава. След 1037 г., когато умира архиепископ Йоан Дебърски, българин по произход, видният византийски църковен деец Лъв Пафлагонски заема архиепископския престол. От този момент начело на църковните институции се поставят византийски духовни лица, а в отделни български селища започват да действат представители на средното и даже на нисшето гръцко духовенство“ (Милтенова, Българската литература..., 2008, с. 400). Важно доказателство, че по време на византийската хегемония не е имало богослужение на славянски език, е осъждателността на кирилки старобългарски богослужебни книги от XI–XII в. Ако Византия бе запазила славянското богослужение на територията на бившето Първо българско царство, това би означавало, че Константинополската патриаршия признава правото на Българската църква и след ликвидирането на Българската патриаршия да урежда богослужението на българите християни. Това е малко вероятно. Ако църковната политика на Византия беше толерантна спрямо славяните по отношение на езика, на който се служи в църквите, би следвало след въвеждането на славянско богослужение в България и Сърбия и във византийските региони с компактни славянски поселения да има богослужение на славянски език. Липсват обаче каквито и да било исторически сведения за това. Напротив, има фактологични доказателства, че след военни победи страната победител назначавал свои духовници в завоюваните територии. Така например след битката при Клокотница Иван Асен II „назначил нови митрополити и епископи, които вероятно заели не само свободни места, но и заместили ромейските духовници“ (Божидов, Ив. Българската църква: от патриаршия към архиепископия // *История на Средновековна България VII–XIV век*. Том I. София, 1999, с. 487).

историческите извори съдържат недвусмислен и категоричен отговор на този въпрос: според византийските хронисти и конкретно според Лъв Дякон през 1018 г. Византия си възвръща отдавна изгубените свои територии⁹. Логично би било християнското богослужение в рамките на Византийската империя да се води на гръцки език.

2. При цар Иван Асен II само Българската патриаршия ли се възстановява, или се възобновява и славянското православно богослужение?

С възстановяването на политическата независимост на България през 1186 г. Търновското царство става реална част от политическия, духовния и културния ареал на Балканите, но едва по време на царуването на Иван Асен II може да се говори за съзнателна държавна протекция на духовната (църковна и книжовна) култура. Този български цар остава в историята като силния владетел, удържал победа над епирския деспот и солунски император Теодор Комнин при Клокотница, разширил границите на България и наложил авторитета ѝ на трета по мощ държава на Балканите. Пълно и задълбочено е проучена вътрешната, външната и църковната политика на Иван Асен II, специално място е отделено на възобновяването на Българската патриаршия и на възстановяването на православията в България, а когато се разглежда църковната му политика, подчертава се неговата заслуга за строителството на църкви и манастири, за пренасянето на свети мощи в Търново, за икономически и юридически привилегии,

⁹ След като Йоан Цимиски завладял Югозападна Тракия и Велики Преслав (преименуван на Йоанопол), създал нова византийска административна и военна провинция, наречена *Тракия и Йоанопол*, която обхващала тракийските земи на изток от Берое и на север от Адрианопол. Източна Стара планина и областта около българския престолен град. След като прогонил русите, Цимиски организирал нови теми и присъединил българските земи към военноексплоатативната провинциална византийска система. Покорените през 971 земи били превърнати във византийски провинции и получили традиционната темна организация. Влизайки в Дръстър, Йоан Цимиски лишил от сан българския патриарх Дамиан и с това закрил Българската патриаршия (Божилов, *Ив. Българският апокалипсис 976–1018*, Комитопулите и първите им стъпки // *История на Средновековна България VII–XIV век*, Том I, София, 1999, 309–312; 331–335). Според Лъв Дякон след преговорите с Йоан Цимиски Светослав напуснал Мизия, „която принадлежи на ромеите и открай време се счита за част от Македония“. По-нататък се казва: „А пък император Йоан, който се борил с руската войска в продължение на цели четири месеца, върнал Мисия на ромеите (подчертаването мое, М. С.) и нарекъл Доростол Теодоропол“ (*История*, книга 6, гл. 8–9).

дадени на различни манастири, за интереса му към Света гора и за посещението му на Атон през 1230 г.¹⁰ Според изследвачите през XIII в. „книжовната дейност е била изразена предимно в преписване на по-стари книжовни произведения с цел да се възстанови онова, което почти двувековното византийско владичество било унищожило“¹¹. Не е изследвана цялостно обаче дейността на българските книжовници по времето на Иван Асен II¹². Все още не са анализирани задълбочено последиците от факта, че Българската църква през периода 1204—1235 г. е ориентирана към Рим¹³. Недоизяснена остава една важна страна от дейността на Иван Асен II, свързана с конкретните стъпки за възобновяването на православното

¹⁰ Златарски, В. *История на българската държава през средните векове*. Т. III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187—1280). София, 1972 (фототипно издание), 323—418; Дуйчев, И в. Приноси към историята на Иван Асен II // *Българско средновековие*, 1972, 289—321; Бакалов, Г. *Средновековният български владетел*. София, 1995, 210—218; Божилов, Ив. *Фамилията на Асеневци (1186—1460)*. Генеалогия и просопография. София, 1985 (репринт 1994), 77—92, с. 86; Божилов, Ив. Иван II Асен (1218—1241): цар на българи и гърци // *История на средновековна България VII—XIV в.* Т. I. София, 1999, 479—500.

¹¹ Дуйчев, И в. Търново като политически и духовен център през късното Средновековие. — В: *Българско средновековие*. Проучвания върху политическата и културната история на България. София, 1972, с. 428.

¹² Гюзелев, В. Книгописци и поръчители на някои български ръкописи от XII—XIII в. // *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България. XIII—XIV век*. София, 1985, 118—122; *Българската литература и книжнина през XIII век* (Под редакцията на Иван Божилов и Стефан Кожухаров). София, 1987.

¹³ Двете дати от този период са свързани с две събития, изиграли важна роля в историята на България. През 1204 г. се извършват важните дипломатически стъпки, предприети от цар Калоян, които за три десетилетия почти пренасочват ориентацията на Търново към Рим и откъсват Българската църква от православния Изток. По време на царуването си Калоян води седемгодишна кореспонденция с папа Иннокентий III. На 7 ноември 1204 г. папският легат кардинал Льв помазал българския архиепископ Василий за *примас* (primas), а на 8 ноември 1204 г. коронясал Калоян за *крал* (rex) (Божилов, Ив. Дипломатическата игра: цар Калоян — папа Иннокентий III // *История на Средновековна България VII—XIV век*. Том I. София, 1999, с. 445). Годината 1235 е знаменателна за историята на Българската църква. По време на управлението на цар Иван Асен II през 1235 г. била възобновена Българската патриаршия, т.е. „било възстановено каноническото и йерархическото общение между Българската църква и православния Изток“ (Божилов, История..., 1999, с. 493).

славянско богослужение през първата половина на XIII век¹⁴. Все още не са изяснени същинските причини за пътуването на Иван Асен II през 1230 г. до *Света гора*. Обикновено интересът му към Атон се обяснява като следване на традицията на византийските василевси щедро да обдаряват и покровителстват тамошните манастири. Според В. Златарски Иван Асен II е посетил Света гора, за да намери духовници, които „да четат и да извършват богослужението на старобългарски език“ в юго-западни територии, отвоювани и присъединени към България¹⁵. Иван Асен II, който сам себе си титулува *кѣ хѣ вѣ вѣрнѣ цѣрь*, може би наистина е бил мотивиран и от тази традиция, но много по-вероятно е обаче истинските причини за посещението му на Атон да са други. Предположението, че царят е съзнавал пряката връзка между възобновяването на Българската патриаршия и възстановяването на славянското богослужение в България, се доказва от действията му веднага след битката при Клокотница¹⁶. За да се води православно богослужение на славянски, българските църкви трябва да имат преведени на славянски богослужебните книги, които през втората четвърт на XIII в. се използват във византийската богослужебна практика. Висока образованост и богословска култура се изискват от представителите на висшето българско духовенство, които имат отговорното задължение да решат кои от старобългарските преводи от IX–XI век могат да се използват и през XIII в., кои наложително следва да бъдат редактирани, както и какви нови богослужебни книги трябва да се преведат. За да се извършат новите преводи, са нужни гръцки *образци* и български книжовници *преводачи*, а за да се размножат старите и новите славянски преводи, са нужни български *преписвачи*. Размножаването на славянски среднобългарски *образци* изисква значителни *финансови* средства, сериозна *организация*, авторитетна *протекция* и продължително *време*, за да се осъществи. Преди това трябва да се осигури достъп на българските книжовници до библиотеките на светогорските манастири, които са хранилища и депа на ръкописи¹⁷. В изследванията по църковна

¹⁴ Златарски, *История...*, т. III, 1972, 323–418; Дуйчев, *Ив. Приноси...*, 289–321; Бакалов, Г. *Средновековният български владетел*. София, 1995, 210–218; Божилов, *Ив. Фамилията на Асеновци...*, 1994, 77–92; Божилов, *Иван II Асен...*, 1999, 479–500.

¹⁵ Златарски, *История...*, т. III, 347–348.

¹⁶ Божилов, *Ив. Българската църква: от патриаршия към архиепископия* / *История на Средновековна България VII–XIV век*. Том II. София, 1999, с. 487.

¹⁷ Странно е, че през XIX в. на Атон са открити български глаголически ръкописи, но са намерени малко български кирилски ръкописи от XI–XII в.: Хилендарски листове (2 л.) и Зографски листове (2 л.) от XI в., а от XII в. — Григоровичев паримейник. В същото време там са открити глаголически ръкописи.

история не е отделено специално място за осветляването на въпроса за отношението на атонските монашески братства към българските монашески братства и към Българската църква през периода 1204—1235 г., когато църковната политика на България е обвързва с Рим. Това едва ли е останало тайна за манастирските братства на Атон: реално това е отстъпление от православиято и е малко вероятно да не се е отразило на отношението към онези български книжовници, които не са монаси на Атон. Изразител на официалното отношение на светогорските манастирски братства по най-важните въпроси, свързани с православието християнство и с киновиялният живот на монасите, е *протосът* в Карея, който оглавява органите за самоуправление на светогорските манастири¹⁸. И ако действително отношението към Българската църква е било негативно¹⁹, единствено цар Иван Асен II може да го промени, като декларира лично решението си за възобновяване на Българската патриаршия и за възстановяване на православиято. Пряка връзка с тези действия на Иван Асен II е възобновяването на славянското богослужение по византийски образец в българските църкви. В нито едно изследване по история не се посочва, че причината и подтикът за пътуването на българския владетел до Атон може би са били конкретни. Първата и главна цел на Иван Асен II е с личния си авторитет на християнски владетел да спечели подкрепата на атонските братства за планирания от него радикален завои в църковната политика на България. Потвърждение на това предположение е фактът, че при провъзгласяването на Българската патриаршия в Галиполи през 1235 г. заедно с българския цар участвали и атонски монаси²⁰. Втората задача на българския владетел при визитата му на Атон най-вероятно е била свързана с наложителната необходимост да се сдобие с официално разрешение от *протоса* и от предстоятелите на светогорските манастирски братства атонските библиотеки и скриптории да станат достъпни за

¹⁸ Карей е административният център на *Света гора* и седалище на управителните и изпълнителните органи на самоуправляващото се братство. От X в. управлението се осъществява от т.н. *прот* или *протос*. В центъра е разположена административната сграда, в която заседават представителите на двадесетте атонски манастира, а пред нея се намира съборната църква *Протата*, в която се извършват всички официални церемонии на монашеското братство.

¹⁹ Фактът, че за периода 1204—1235 г. липсват сведения за контакти между ръководството на атонските манастири или на манастирските братства и представители на Българската църква, е вече потвърждение на предположението, че ориентацията на България към Рим не е била посрещната с одобрение.

²⁰ Дуйчев, Приноси..., 1972, с. 304.

Ватопедската грамота ясно се чете месецът, през който е издаден документът: *лѣта 3911[та]*. И въпреки че годината е нечетлива²⁶, Ив. Дуйчев, въз основа на анализа на историческите извори и на критичен преглед на научните публикации, я датира като издадена по време на пребиваването на Иван Асен II на Атон и заключава, че „българският владетел през април 1230 г. ще да е посетил най-важните светогорски манастири“²⁷. Тази датировка на *Ватопедската грамота* се приема за безспорна от историци и филолози²⁸. Въпросът за пътуването на Иван Асен II до Атон има пряка връзка с битката при Клокотница, защото именно след нея той предприема пътуването си до Атон. Твърдението на В. Златарски, че битката при Клокотница се е състояла на 9 март 1230 г., индикт 3, е наложена в историческата наука. Годината 6738 (6738) от сътворението на света, индикт 3 (3) по новата ера, е в границите на 1 септември 1229 — 31 август 1230 г. Това означава, че между 9 март (битката при Клокотница) и 31 август 1230 г. (когато е край на индикт 3) би следвало да се „вместят“ *военните действия* (*ижеждо на краиъ въ романижъ и развѣи вонскъ грѣцкѣ и салѣи цѣркѣ кюр ѳеодора комнина ѿ съ искли волѣкры нго а зела вса прѣкл ѿ одрина до драчѣ грѣцкѣ и зире же арванаскѣ и сръвскѣ тѣкл салѣи градѣи ѳекрѣтъ цѣркѣи и салѣи того гра дръжажѣ фрѣжи*)²⁹, *административни промени и дипломатически ходове* в присъединените територии (...*въ нѣхъже и митрополиты и епископы свѣтлѣк и благочѣстнѣк постави*)³⁰. Пътуването на Иван Асен II до Атон, предприето през април 1230 г., всъщност е важен дипломатически ход, който едва ли е било възможно да се осъществи, ако битката при Клокотница се е състояла на 9 март 1230 г. Това би означавало, че между 9 март — 31 август 1230 г. би следвало да се „вместят“ битката при Клокотница, военните действия, стенописването на църквата, довършителните работи по вътрешната ѝ уредба и изработването на надписа, освещаването на храма и пътуването на царя

²⁶ Годината може да бъде разчетена, ако се направи дигитална снимка с ултравиолетово осветяване на последните два реда, които са полуизличени.

²⁷ Дуйчев, Приноси..., 1972, 303—304.

²⁸ Дуйчев, Ив. Приноси..., 1972, с. 295—304 (в бел. 35 Ив. Дуйчев посочва, че според Ив. Гошев *Ватопедската грамота* е издадена през април 1236 г.); Тотоманова, А. Грамоти на българските царе // *Старобългарска литература*. Енциклопедичен речник. Велико Търново, 2003, с. 121.

²⁹ Тук и по-нататък цитираните откъси от надписа върху колоната в лаврата „Св. 40 мъченици“ след разчитане *de visu* предавам с развързани лигатурни буквени съчетания, с надредни букви и съкращения, с препинателни и надредни знаци.

³⁰ *Съчинения на Българския Патриарх Евтимий*, 2011, с. 137.

до Атон. При разчитането и анализа на съдържанието на надписа на цар Иван Асен II от църквата „Св. 40 мъченици“ видният историк Васил Златарски игнорира факта, че всъщност в съдържанието на надписа темпоралните равнища са ясно разграничени. Той допуска и една синтактична грешка, която довежда до сериозни последици, засягащи както датирането на битката при Клокотница, така и важни исторически събития. Ето откъса от надписа, неправилно сегментиран и неточно преведен на съвременен български от В. Златарски: ...сѣздѣ ѿ зачѣла· и писаніи· украсі до конца: прѣчѣтихъ сѣхъ цркви въ нѣмъ стѣ: а· лихъ ихъже полюцихъ· въ· тѣмъ лѣкъ црѣва моего· в нѣмъ лѣко писаше съ хрѣлгъ съ· излѣкѣ на прѣмъ въ романихъ· и разбихъ конскѣхъ грѣцкѣхъ· и сѣлѣго црѣкъ кюр оюдора колнина ѿ съ веѣли колѣкры нѣо... издигнахъ от основа и с живопис украсих докрай пречестната тая црѣква в името на светите 40 мъченици, с помощта на които в дванайсетата година от царуването си, в която година се изписваше (с живопис) тоя храм, излязох на война в Романия и разбихъ грѣцката войска, а самия цар кир Теодор Комнин взехъ в пленъ с всичките му боляри¹¹. Изразът *ихъже полюцихъ* В. Златарски отнася към второто изречение, т.е. Иван Асен II е воювал и победил с помощта на 40-те мъченици. Изразът *всѣщност* се отнася към предходното изречение, т.е. строителството е извършено с помощта на 40-те мъченици, патрони на църквата. В оригиналния надпис изразът дори пунктуационно е отнесен към предходната част на надписа чрез точката след него, а не преди него: ... сѣздѣ украсі прѣчѣтихъ сѣхъ цркви въ нѣмъ стѣ: а· лихъ ихъже полюцихъ. При правилно синтактично сегментиране преводът на тази част от надписа е следният: ...сѣзградихъ из основи и с живопис украсих докрай тая пречестна црѣква на името на светите 40 мъченици с тяхна помощ. В дванайсетата година от моето царуване — годината, в която се стенописваше храмът — излязох на война в Романия и разбихъ грѣцката войска, а самия цар кир Теодор Комнин пленихъ с всичките му боляри...¹²

Сведенията от надписа, които имат бесспорна историческа достоверност, са следните:

• до 31 август 1230 г. (до края на *ѡѡлѣи. ѡ ѡ.*) църквата „Св. 40 мъченици“ е построена (сѣздѣ ѿ зачѣла);

¹¹ Златарски, В. *История на Българската държава през средните векове*. Том II. Второ българско царство. България при Асеневци (1187—1280). София, 1972. Притурка, 592—593.

¹² Подробно за разчитането и анализ на надписа вж. у Спасова, М. Кога се е състояла Клокотнишката битка // *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 435—443.

Сведенията, че Иван Асен II е упражнявал власт и влияние над франките, се считат за недостоверни. Ив. Божилов, след като цитира коректно гръцките и латинските извори, свидетелстващи за отношенията между Никея, Епир, Латинската империя и България през 1228–1229 г., отхвърля реалната възможност да е съществувал договор между латинските барони и Иван Асен II за годеж и регентство на малолетния император Бодуен II. Той заключава, че „всичко това би било твърде хубаво, за да е вярно“ и че подобни дипломатически ходове „биха имали своето естествено място само след битката при Клокотница“ (подчертаването мое, М. С.)³⁵. Историческите извори, в които се съдържат сведения за влияние и власт, упражнявани от Иван Асен II в Константинопол, както и сведения за битката при Клокотница, които не подкрепят утвърденото становище, че тя се е провела на 9 март 1230 г., се обявяват или за късни, или за недостоверни. Ето някои примери:

- Известието на Марино Сануто: в него се твърди, че в Константинопол било взето решение малолетният Бодуен да бъде оженен за дъщерята на Иван Асен II. Това известие категорично се отхвърля от Ив. Божилов въз основа на следните доводи: 1) то е сравнително късно; 2) в донесението на Джовани Квирини, в което има сведение за едногодишното помирение с Теодор Дука Ангел и за проектодоговора между Латинската империя и бившия ерусалимски крал Жан дьо Бриен, „бихме очаквали... да открием и споразумението на бароните с Иван II Асен“³⁶.

- Хрониката на Rycardi de S. Germano: в нея се твърди, че е имало битка между гърците, че Клокотнишката битка се е състояла през април и че Теодор Комнин е ослепен през 1230 г. В. Златарски обявява този извор за недостоверен, понеже у Г. Акрополит липсва сведение за битка между гърците през 1228–1229 г.³⁷ Основната причина да се отхвърли тази хроника като исторически достоверен източник всъщност е твърдението, че битката при Клокотница е станала през април, а не на 9 март 1230 г., както е според тезата на В. Златарски.

- Краткото описание на митрополита на Бератската митрополия А. Алексудис: Това описание е издадено в Керкира през 1868 г. и в него се казва, че битката при Клокотница се е състояла през 1229 г. Неотдавна някои сведения и текстове от този източник бяха въведени в научно обращение от П. Асенова. Интерес представляват фактите, свързани с българс-

³⁵ Божилов, Ив. *Фамилията на Асеновци*, 1994, 79–80; ф. л. 18–32.

³⁶ Божилов, Ив. *Фамилията на Асеновци*, 1994, 78–79; бел. 23–29.

³⁷ Коментар на този извор вж. Златарски. *История на Българската държава...* Притурка. София, 1972, 595–596; Спасова. *Кога се е състояла...* 2003, 436–437; 440.

ката история по времето на Иван Асен II. Според това историческо описание през 1229 г. албански градове и крепости са били завладени от Асен, цар на българските, когато бил пленен и епирският деспот Теодор Комнин. Изхождайки от утвърденото становище в българската историческа наука, че битката при Клокотница се е състояла през март 1230 г., П. Асенова коректно обнародва това сведение, но без да коментира дали е достоверно или е недостоверно: „В историческото си описание А. Алексудис съобщава между другото за завладяването на „Берат, Елбасан и други албански крепости от Асен, цар на българите“ през 1229 г. и за пленяването на Теодор Ангел Комнин от Асен...“³⁸.

Нерядко свидетелства за събития и факти от българската история в славянски средновековни текстове се обявяват за ненадеждни или че са плод на неоправдано високо самочувствие на авторите. Пренебрегва се фактът, че тези сведения се срещат в различни по жанр текстове, че са възникнали по различно време, но че са единни като съдържание и фактология:

- в титулуването на Иван Асен II във *Ватопедската грамота* (ї аскѣнь црѣь вѣлѣгаромъ и грѣькоѣ) и в *Дубровнишката грамота* († аскѣнь црѣь вѣлѣгарѣи и грѣькоѣмѣ)³⁹;

- в *Летописен разказ от времето на Иван Асен II* за пренасяне мощите на св. Петка Епиватска (ишѣ вѣлѣхѣу тоѣ латини аци и црѣиѣ грѣамѣ вѣладѣхѣу, нѣ вѣлиѣи вѣлѣхѣу се и чѣлѣхѣу, и повинѣваѣхѣу се словоу, исхѣдицѣу изѣ оустѣ црѣу аскѣноу, нѣиже иго ради овѣласть, лѣиѣтѣ ли се, дрѣжахѣу)⁴⁰;

- в житнето на Иларион Мъгленски в *Стихия пролог* (вѣспрѣиѣмѣ црѣтѣиѣ скипѣтры иновѣи црѣь иновѣи аскѣнь, сѣнь старѣаго аскѣнѣ црѣь, и нѣи црѣтѣва и вѣладѣа нѣа вѣлѣгарѣи и грѣькѣи же и фрѣгѣи, сѣрѣвѣи же и арѣпанѣи, и вѣса грады ѣи мѣрѣи и де мѣрѣи)⁴¹;

³⁸ Асенова, П. Гръцки източник за „Български старини из Албания“ // *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 378.

³⁹ Подписът на Иван Асен II във *Ватопедската* и в *Дубровнишката грамота* е лигатурен и го разчитам по фотосите в книгата на Даскалова, А., М. Райков. *Грамоти на българските царе*. София, 2005.

⁴⁰ Кожухаров, С. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. *Литературна мисъл*, 1974, № 2, с. 128; препечатка в Кожухаров, Ст. *Проблеми на старобългарската поезия*, Издат. център „Боян Пенев“, София, 2004, с. 314.

⁴¹ Петков Г., М. Спасова. *Търновската редакция...*, т. II, 2009, с. 66.

надписът върху колоната в „Св. 40 мъченици“, щяхме ли да извлечем от гръцките и латинските извори важните сведения за бляскавата победа на Иван Асен II при Клокотница, за мащабните му териториални завоевания, както и за ролята на България на Балканите през XIII век?

В надписа върху колоната в църквата „Св. 40 мъченици“ няма нито един конкретен факт, който може да бъде основание за заключението, че битката при Клокотница се е провела на 9 март 1230 г. Коментирайки *Търновския надпис*, Ив. Божилов пише: „Безспорно летописната част на надписа е основната и има по-голяма стойност. Тя ни дава възможност да определим точната дата на прочутата Клокотнишка битка (9 март 1230 г.), в която Иван II Асен нанесъл унищожително поражение на епирския деспот и солунски император Теодор Дука Комнин“⁴⁶. Парадоксалното в случая е, че веднъж формулирана от авторитетен учен като В. Златарски, тази хипотеза се приема за безспорен исторически факт с важни последиствия: от 1230 г. се изваждат 12 години и 1218 година се посочва като година на възцаряването на Иван Асен II. Обстоятелството, че съществуват сведения, за които се полагат доста усилия, за да бъде доказана тяхната недостоверност, е най-сериозното доказателство, че датировката 9 март 1230 г. за битката при Клокотница не е безспорна. Когато данните от изворите и историческите събития на Балканите през 20-те и 30-те години на XIII в. се представят в логична последователност, оказва се, че се очертава една обективна картина, в която утвърдената датировка на битката при Клокотница противоречи на фактите и следва да бъде коригирана⁴⁷. Ето картината от подобна обективна подредба на историческите свидетелства и факти:

След възцаряването на Иван Асен II Никея, Епир и Константинопол проявяват по-засилен интерес към България; епирският деспот и солунски василевс Теодор Ангел Комнин Дука изпреварва Никея и Константинопол и между 1224 и 1227 г. сключва съюз с цар Иван Асен II, скрепен чрез династически брак на дъщерята на българския цар Мария с деспот Мануил, брат на Теодор Комнин; през 1228 г. умира Робер дьо Куртене и

разигравши въз възможности и със сам надпис и тако по въ маке гръцкити пакоси и сила въскъ вѣстествомъ похваляхъ въ тако и съ црѣвъ нинефоръ поу посетитишъ (Петков/Спасова, т. 4, 2010, с. 96); 2) *Битката при Ахелой през 917 г.*: въ книгѣ зго българскаа рать подвиги са тогда и сѣга вѣкчани на вѣнчаніи похвалѣи дръжащѣго и съразниши же са рати и не съставляио вышѣхъ и лопотѣиши тысящѣи ѣднѣи са (Петков/Спасова, т. 4, 2010, с. 96).

⁴⁶ Божилов, Ив. *Търновски надпис на Иван II Асен*// *Стара българска литература*. Том 3. Исторически съчинения. София, 1983, с. 357.

⁴⁷ За безспорните исторически събития извори няма да се посочват, а ще се дават само спорните или обявените за недостоверни сведения.

за император е обявен малолетният Бодуен II⁴⁸; води се сражение между Никея и Епир през 1228—1229 г. (според хрониката на Гермапо)⁴⁹; когато през дванайсетата година от царуването си Иван Асен II започва войната с Теодор Комнин в Романия, църквата „Св. 40 мъченици“ е вече изградена и се извършва стенописването ѝ⁵⁰; битката при Клокотница се е състояла през април (според хрониката на Гермапо) 1229 г. (според Алексудис); след победата при Клокотница и пленяването на Теодор Комнин Иван Асен II успява да завоюва голяма част от Тракия (с Адрианопол, Димотика и Волерон), Македония (Серес, Пелагония и Прилеп), Велика Влахия и Албания, налага влиянието си в Солун и Сърбия⁵¹ — за реализирането на всичко това е нужно продължително време; царят въвежда административни промени и извършва назначения на български духовници в завзетите територии; латинските барони от 1228 г. водят дипломатически преговори както с Иван Асен II, така и с бившия ерусалимски крал Жан дьо Бриен; след битката при Клокотница и бляскавите си завоевания Иван Асен II се превръща в сериозен фактор на Балканите и латинците се опитват да го привлекат чрез предложение за годееж и регентство на малолетния император (сведение на Марино Сануто), но водят преговори и с Жан дьо Бриен, опитвайки се да изолират силния Иван Асен II⁵²; през април 1230 г. латинските барони сключват договор с Жан дьо Бриен и по този начин неутрализират Иван Асен II; през 6738 от сътворението на света, индикт 3 (1 септември 1229 — 31 август 1230 г. по новата ера) военните действия са приключили, украсата на църквата е завършена докрай, изработен е и надписът върху мраморната колона⁵³, готовият храм следва да бъде осветен; освещаването на църквата задължително трябва да се извърши през 1230 г. на 9 март, когато е храмовият празник (на тази дата се чества паметта на 40-те севастиийски воини мъченици, които са патрон

⁴⁸ Латинската империя е в тежка ситуация, притисната от Епир и Никея, без да се изключва България.

⁴⁹ Това, че Г. Акрополит не съобщава за сражение между Никея и Епир, е обяснимо, ако победител е бил Теодор Комнин. Тази победа може би е подтикът Теодор Комнин да наруши договора с Иван Асен II и да тръгне срещу България.

⁵⁰ Дали църквата е построена с помощта на 40-те мъченици, или победата е извоювана с тяхна помощ — няма значение: когато се води войната, храмът е напълно построен и се рисуват фреските в храма.

⁵¹ Божилов, *Фамилията на Асеновци*, 1994, 80; бел. 36—40.

⁵² Това потвърждава сведенията от надписа, грамотите и славянските извори, че цар Иван Асен II е играл важна роля в Латинската империя през 1229—1230 г.

⁵³ Надписът всъщност е *строително-триумфален*, а не *строително-летописен*.

на църквата); през април 1230 г., когато се навършва една година от победата при Клокотница, цар Иван Асен II предприема поклонническо и дипломатическо пътуване до Атон, което има конкретни политически и културни цели и задачи⁵⁴.

Всички историци, изследвали дейността на цар Иван Асен II, отбелязват приноса му за възобновяване на Българската патриаршия и за възстановяване на православие в България. Не познавам обаче публикация, в която конкретно да се посочва какво включва актът по възстановяване на православие. И друг въпрос изисква обективен отговор: действително ли от 1186 г. до първата четвърт на XIV в., когато се счита, че старецът Йоан е работил във Великата лавра на Атон, е липсвала книжовна дейност в България? Възможно ли е да не са превеждани и преписвани славянски богослужебни книги по времето, когато се възобновява Патриаршията, възстановява се православие и в българските църкви се утвърждава богослужение по византийски образец?

В своя предишна публикация върху приписката за стареца Йоан се опитам да докажа, че дейността на българския книжовник следва да се отнесе към XIII, а не към XIV век⁵⁵. В нея анализирах приписката от октоих № 19 от Синайския манастир „Св. Екатерина“ (нататък *Син* 19) на палеографско, правописно, езиково и съдържателно равнище. Сведенията от приписката, които позволяват дейността на стареца Йоан да се отнесе към по-ранна епоха, са отпаднали от вниманието на изследвачите по следните причини: а) приписката не е датирана; б) в нея не се съдържат имена на исторически личности или църковни дейци, по които може косвено да се датира; в) двете части на приписката не са били проучвани поотделно и не са били изолирани отликите между тях; г) не е забелязана важната съдържателна разлика между двете части на приписката: в първата част на приписката, палеографски отделена отчетливо от втората част, се представя дейността на стареца Йоан на Атон и във Великата лавра „Св. Атанасий“⁵⁶ (вероятно тази част е преписана от антиграфа на

⁵⁴ Причините за пътуването на българския цар до Атон вече бяха разглеждани подробно.

⁵⁵ Спасова, М. Приписката за стареца Йоан и проблемът за Атонската редакция на старобългарските книги // *Търновска книжовна школа*. Т. 8. Св. Евтимий, патриарх Търновски, и неговата духовна мисия в Европа. Велико Търново, 2007, 211–229.

⁵⁶ Научно недостоверно е дейността на стареца Йоан да се свързва само с Великата лавра. В предишната си публикация не наблегнах достатъчно на факта, че в текста на приписката има сведение, че той е избрал книгите, които да преведе и препише на Атон, и в лаврата „Св. Атанасий“: *Сѣѣ избравѣш въ стѣн горѣ аѣонѣтѣхъ и лаврѣ ѣгѣоносаго ѡца нашѣ аѣанасѣ... прѣлажи и ѣспѣса кнѣгы ѣхѣже на нѣа вѣ*.

Ако обаче отнесем подбора на книгите за превеждане и преписване към XIII век, въпросите получават отговори: възстановяването на православието и уредбата на славянското богослужение по византийския устав изисква в българските църкви да има славянски богослужебни книги като използваните по същото време гръцки книги. От старите славянски преводи трябва да се подберат текстове, които може да се използват и през XIII в., текстове, които наложително следва да бъдат редактирани, както и нови византийски съчинения, които да се преведат. Свободен достъп до книгохранилищата старецът Йоан е могъл да получи след авторитетното ходатайство на Иван Асен II пред *протоса* и предстоятелите на манастирите при посещението му на Атон⁶².

• превеждане и преписване на избраните богослужебни книги и съчинения на византийски автори (*прѣложи ѿ ѿсписа книгы...*);

Ако дейността на стареца Йоан се отнася към първата половина на XIV век, два важни фактора трябва да се имат предвид: факторът *време* и факторът *финансиране*. За превеждането и преписването на избраните книги е нужно продължително време и сериозно финансиране⁶³. През първата половина на XIV в. управляват Тодор Светослав (1300—1321), Георги II Тертер (1321—1322), Михаил Шишман (1323—1330), Иван Стефан (1330—1331); тук спадат и първите две десетилетия от царуването на Иван Александър (1331—1371). При кой от тези владетели ще да е започнала дейността на стареца Йоан, за да е била вече окончателно завършена през

⁶² Доказателство за това са дарствените грамоти на българския цар.

⁶³ Не бива да се възприема превеждането като акт: то е бавен и труден процес и факторът *време* е много важен. Извършеното от стареца Йоан се представя с резултата от работата му, но никога не е поставян въпросът колко време е продължила тази работа. Изброените в приписката богослужебни книги и текстови корпуси са огромни по обем и ако става въпрос за превеждане от гръцки на български, *реалното време*, необходимо за извършването им, би било много продължително. Освен това проблемът за финансирането на подобна дейност (заплащане за труда на преводачи и преписвачи, високата цена на книгите, осигуряване на материали за тях — пергамент, хартия, мастила, бои, техническата работа в ателието по подготовката на материалите за писане, по подвързването на книгите и пр.) се подминава като „кухненска“ работа, за която не се говори, когато се оценява качеството на „храната“. А всъщност това е изключително сериозен проблем и следва да се отчита с цялата му сериозност, когато говорим за мащаб на книжовна дейност, представен в приписката (за цената на една ръкописна книга през средновековието вж. **Федер, У.** Крадецът на книги. За стойността на една ръкописна книга // *Българска филологическа медиевистика*. Велико Търново, 2006, 59—69.

втората четвърт на XIV век, когато книжовникът Методий преписва от „сладките изводи старцеви“? През този половин век има ли сведения за обновяване на богослужебните книги, за провеждане на книжовна реформа, за въвеждане на нова книжовна норма? Кой и по чия инициатива възлага на стареца Йоан толкова значителна и отговорна работа? Кой е осигурил финансирането на това скъпо струващо начинание?

От изброените владетели единствено за цар Иван Александър има исторически свидетелства, че е поддържал връзки с Атон⁶⁴, че през първите две десетилетия от управлението си е имал контакти с изявени български и византийски духовници и книжовници⁶⁵, че е бил щедър дарител на църкви и манастири, както и покровител на духовната българска култура⁶⁶. Действително ли патриарх Калист, който съобщава за посещението на Теодосий Търновски на Света гора, би премълчал толкова важната и авторитетна работа на стареца Йоан, ако тази работа по същото време се е извършвала във Великата лавра? И ако атонската редакция на богослужебните книги през втората четвърт на XIV век се свързва с дей-

⁶⁴ Златопечатната дарствена грамота за Зографския манастир „Св. Георги Победоносец“ от март 1342 г., но няма сведения да е посещавал Атон. Дали няма връзка между *Зографската грамота* и позволенieto за Теодосий Търновски през 1346 г. да издири и събере *всички слова за видението и деянието*?

⁶⁵ В *Житието на преп. Теодосий Търновски* от патриарх Калист I се свидетелства, че още докато е в Парория, Теодосий по молба на Григорий Синаит два пъти се среща с Иван Александър и го моли за помощ, а царят откликва с готовност и щедро обдарява Синаитовия манастир (Харалампиев, Ив. Патриарх Калист. Житие на препод. Теодосий Търновски // *Търновски писмена*. Алманах за Търновската книжовна школа. Велико Търново, 5/2013, § 7, с. 148). Авторството на патриарх Калист I (1350–1353; 1355–1363) доскоро се подлагаше на съмнение заради липсата на гръцки оригинал на житието, но през последните години изследванията на М. Скарпа и А. Риго убедително доказват, че авторът е Калист.

⁶⁶ Патриарх Калист разказва подробно в житието на преп. Теодосий Търновски за пътуването през 1346 г. на Теодосий Търновски до Света гора (Харалампиев, Житие на препод. Теодосий..., § 7, с. 148), за събирането на всички слова за деянието и видението (Харалампиев, Житие на препод. Теодосий..., 2013, § 10, с. 154), за срещата на Теодосий с Иван Александър, на която обсъждат решението му да основе Кефаларевския манастир, за личното посещение и щедрата финансова помощ на царя за строителството на обителта, църквата, кулата и скриптория в Кефаларево, за книжовника Дионисий и за извършваната там книжовна дейност (Харалампиев, Житие на препод. Теодосий..., 2013, § 11–12, 157–159). Времето на царуване на Иван Александър се нарича *Сребърен век на българската култура*.

ността на стареца Йоан, на стареца Йосиф и на Закхей Философ на Атон⁶⁷, какви са предпоставките исихастът Теодосий Търновски да създаде Кефаларевския манастир с одобрението и материалната подкрепа на Иван Александър? Както свидетелства Калист, в Кефаларево се стичат монаси българи, сърби, утри и власи, а в скриптория към манастира работят опитни и талантиливи преводачи. Текстовете, свързвани с Теодосиевия книжовен център, имат езиково-правописните характеристики на текстовете по атонската редакция. Как би следвало да се оценява книжовната дейност в Кефаларево? Може ли в рамките на втората четвърт на XIV век да се говори за две атонски редакции?

Отговорите на тези въпроси логично следват, ако дейността на стареца Йоан по превеждането и преписването на книгите се отнесе към XIII век. По първия фактор *време* дейността на стареца Йоан се разполага в широк диапазон: *начало* — посещението на Иван Асен II на Атон през април 1230 г.; *междинен етап* — времето около възобновяване на Българската патриаршия и православие то през 1235 г. (дотогава са изготвени славянските преводни образци на актуалните богослужебни гръцки книги и на други важни за този момент текстове; *следващ продължителен етап* — горната му граница се простира до края на XIII в. През този трети етап продължава работата по превеждане, редактиране и преписване на книгите. Старецът Йоан едва ли е работил сам, но книгите и текстовете, свързани с дейността му, остават с названието „сладки изводи старцеви“. За този трети етап доказателствата са филологически и те се съдържат в българските ръкописи от XIII век. По езика на преводите първата атонска редакция — според друг термин *светогорски извод* — се отнася към втората половина на XIII век⁶⁸, а езикът на издадените и

⁶⁷ Библиографията за изследванията по този въпрос вж. Йовчева, М., Л. Тасева. Атонската книжовна реформа // *История на българската средновековна литература*. София, 2008, 508–519.

⁶⁸ В изследванията си върху *Псалтиря* MacRobert доказва, че още в преписи от XIII и началото на XIV в. се проявяват онези езикови особености, които е прието да се считат за признаци на атонската редакция. Тя се спира и на въпроса за съдържанието на термина *светогорски извод*. Становището ѝ по тези въпроси всъщност се основава върху езикови факти и това косвено потвърждава извода от настоящото изследване, че старецът Йоан е работил на Атон през XIII, а не през XIV век (Mac Robert, C. M. Problems in the Study of the "Athonite" Redaction of the Psalter in South Slavonic Manuscripts. — In: *Studies of Medieval South Slavic Manuscripts. Proceedings of the 3rd International Hilandar Conference held from March 28 to 30, 1989, Belgrade, 1995*, 195, 213; Mac Robert, C. M. What was *izvod Svetogorski*? // *Русь и южные славяне*. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987). Санкт-Петербург, 1998, 272–283).

проучени български ръкописи от XIII век се характеризира със смесица от архаизми и иновации⁶⁹. През XIII век са извършвани нови преводи, създавани са и оригинални съчинения⁷⁰, глаголически преводни текстове са били транслитерирани на кирилица (със или без редактиране), преславски кирилски текстове са преписвани (със или без редактиране).

По втория фактор *финансиране* отговорите на въпросите се основават върху историческите сведения от времето на Иван Асен II. Той създава една могъща държава не само по външни граници, по военна мощ и по политически авторитет на Балканите, а създава държава, могъща с духовност и култура⁷¹. Ако старецът Йоан е работил на Атон през XIII век, отговорът на въпроса кой е финансирал делото му, има своя логичен отговор. Освен петте грамоти на Иван Асен II за манастирите Ватопед, Зограф, Ивирон, Великата лавра „Св. Атанасий“ и за Протата, славянските източници (в това число и смятаните за недостоверни или за фалшификати) съдържат свидетелства за изключителната щедрост на българския владетел към светогорските манастири. Това е и отговорът на въпроса кой е финансирал дейността на стареца Йоан.

• предаване на готовите преведени и преписани славянски книги на поръчителя (съчинѣи ѿ прѣдаде вѣтъкнѣи ѿ стѣнѣи църкѣи сѣмъ болгарскѣи земѣи ѿ оубрѣи ѿ іакѣи нѣкѣи оутварѣи църкѣи);

Сведението категорично посочва за кого са предназначени книгите, преведени и преписани на Атон: за *Божиите свети църкви на българската земя*. Старецът Йоан е изпълнявал възложена му задача, а щом книгите са предадени на българските църкви, това означава, че задачата

⁶⁹ Йовчева, М. *Солунският октоих в контекста на южнославянските октоихи до XIV в.* // Кирило-Методиевски студии. Книга 16, 2004, 193–198.

⁷⁰ Обобщение и преглед на преводите и оригиналните съчинения от XIII в. вж. у Йовчева, М. *Търновският пантеон* // *История на българската...*, 2008, 445–448.

⁷¹ Ако се знае много за строителството на църкви и манастири, за щедрите дарения, за грамотите, излезли от царската канцелария, за църковната политика, за невероятния дипломатически талант на Иван Асен II, понякога включващ и династически бракове и договороности, то една важна част от дейността му все още очаква своето признание и осветляване. Иван Асен II е държавник, европеец по дух, който вписва България в Европа като достойна част от нея. Дори викиването само в съдържанието на *Дубровнишката грамота* разкрива държавническата мъдрост и далновидност на Иван Асен II.

е възложена от Българската църква или от Иван Асен II⁷². В историческите извори липсват сведения Българската църква през първата половина на XIV в. да е планирала и осъществила подмяна на старите богослужебни книги с нови. Единствено Григорий Цамблак съобщава за подобна кардинална книжовна реформа, свързана с богослужебните книги, но тя се отнася за времето след 1375 г., когато Евтимий Търновски е избран за патриарх (в'сѣхъ дѣлѣхъ... оупразнихъ... цркви прѣдѣхъ... в'сѣхъ нехъ, в'сѣхъ чѣстнахъ, в'сѣхъ съгласнахъ, нѣпоколеблихъ въ крѣпости дворахъ, тако живѣхъ вода...) ⁷³.

Ако обаче отнесем това сведение към времето на Иван Асен II, всичко логично идва на мястото си: когато избраните книги от библиотеки и хранилищата на Атон са преведени и преписани, старецът Йоан ги събира и ги предава на българските църкви, за да се води по тях славянското православно богослужение.

• преписване и размножаване в България на ръкописите образци от преводите и преписите на стареца Йоан (и ꙗзи же. мѣси и мѣстѣхъ в'сѣхъ ꙗзи кѣшъ трудолюбивѣхъ силѣхъ подражатѣхъ оукрѣпихъ съ дх'нѣхъ тако чада црквиа сѣхътворѣхъ).

Ако действително през втората четвърт на XIV в. старецът Йоан е предал на светите Божии църкви по българската земя преведените и преписани книги, а монасите и миряните, подражатели на неговото трудолюбие, са размножили книгите, тогава кой, кога и къде е превеждал, транслитерирал, редактирал и преписвал текстовете, запазени в българските преписи от XIII в.? Защо тези преписи се характеризират със смесица от архаични и иновационни езикови черти, но стоят по-близо до староизводните текстове? Кой е финансирал през XIII век работата на преводачи, преписвачи, на специалистите по подвързването и оформлението на ръкописните книги? През XIV век йеромонах Методий преписва октоих *Син.* 19 от изводите на стареца Йоан (ѡ гл'д'кѣхъ ꙗзкоу стар'цѣхъ), но го съставя по *единната норма* (ѣдиноу в'логоу, ѡ началѣ даже до кон'ца). И действително *Син.* 19 е новоизведен октоих.

Логични отговори има, ако дейността на стареца Йоан е била през XIII век, когато Иван Асен II предприема важните стъпки, свързани с църковната политика на България. Именно тогава Българската църква се

⁷² Несериозно би било твърдението, че старецът Йоан самоволно е избрал, превел, размножил и снабдил българските църкви с богослужебни книги, без да има прерогативи за това или без официално да му е възложено да го извърши! Още по-невероятно е допускането, че би могъл сам да финансирал скъпо струващото мащабно книжовно дело.

⁷³ Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971, с. 168.

част. Методий съобщава, че е преписал този октоих от изводите на стареца Йоан, но че отначало докрай го е съставил според единната норма, т.е. съставът, структурата и езикът са редактирани — октоих *Син.* 19 е новоизведен.

Началото на *първата атонска редакция* следва да се търси през XIII (втората му половина?), а *втората атонска редакция* (единична замяна) възниква и се формира през втората четвърт на XIV век. За жалост остават неиздадени и непроучени около сто български ръкописа от XIII век, а обективен отговор на многото въпроси се съдържа в езика на тези ръкописи. Всичко изложено дотук ще си остане хипотеза дотогава, докато на всички равнища не бъдат проучени системно и задълбочено запазените български ръкописи от XIII век.

Съществува още един довод в подкрепа на становището, че дейността на стареца Йоан следва да се отнесе към XIII в. и това е употребата на *вългъарскъ* вместо *славѣнскъ* в приписката. Стремешът да се „припознае“ като българско славянското културно наследство доказва древността на Българската държава и пряката връзка на Търновското царство с Първото българско царство. Така Константин Кирил в *Успение Кирилово* е *родомъ сын вългарины*. Старецът Йоан е представен като *прѣложникъ шего изъ русьскы въ вългарскыи нашъ языкъ*. Епохата на цар Иван Асен II включва усилията на този могъщ владетел да изгради културната идентичност на България като държава и на духовното, важна част от което е книжнината и литературата на XIII век.